

DEKLINACE ADJEKTIV A ADJEKTIVÁLIÍ

Adjektiva se původně (v ide. fázi) skloňovala jako podstatná jména. Baltské a slovanské jazyky však vyvinuly vlastní specifickou deklinaci, jejíž pádové formy byly tvořeny formami jmenné deklinace a postponovanými tvary ukazovacího zájmena **jb, ja, je* (proto se tato deklinace nazývá deklinací složenou). Obě deklinace adjektiv existovaly vedle sebe – zpravidla se předpokládá, že v psl. byly složené formy exponenty kategorie určenosti, kdežto jmenné formy kategorie neurčenosti. Zbytky tohoto původního stavu sledujeme také ve stč., v níž se adjektiva mohou skloňovat jak podle jmenné, tak podle složené deklinace.

Na základě kontrakce a mladších hláskových změn, jako byly přehlásky, diftongizace a monoftongizace, se složená deklinace tvarově vzdálila svým původním formám, a tak přestalo být zřejmé, že jde o deklinaci obsahující ve své vnitřní struktuře formy jmenné a formy ukazovacího zájmena. Tento hláskový vývoj umožnil definitivní ustálení složené deklinace, a následně její reinterpretaci jako deklinace adjektivní. V nč. ji můžeme považovat za skutečnou adjektivní deklinaci (více viz níže).

V souladu s tímto procesem je pro vývoj češtiny příznačný jeden zásadní trend: formy jmenné deklinace jsou nahrazovány formami deklinace složené. Na základě tohoto vývoje, který akceleroje v 15. stol., se adj. definitivně formálně odlišila od substantiv. Historická doba zachycuje jmennou deklinaci adjektiv neúplnou, zdá se, že již ve 14. stol. byla jmenná deklinace adjektiv neproduktivní, o čemž svědčí následující vlastnosti: 1. ne všechna adjektiva tvoří jmenné formy, 2. paradigmata jmenných deklinací adjektiv jsou neúplná (zejména schází nepřímé pády plurálové a duálové), 3. jmenné formy se zpravidla užívají v predikativní funkci adjektiv, v atributivní funkci se objevují výjimečně, a to zpravidla v adverbializovaných nebo frazeologizovaných případech (sg. nom. *velika noc* gen. *veliky noci*, dat. *velicě noci*; *nov měsiec*; *do súdna dne*; *k živu bohu*; *Such+dol*; *Kněž+most*; *Kněžě+ves*), 4. absence některých inovací, které jsou známy z deklinace substantiv: s výjimkou genitivu-akuzativu a nesmělých případů dativu-lokálu či pronikání *u*-kmenové koncovky *-u* do genitivu sg. m. se ostatní inovace u jmenných tvarů adjektiv nevyskytují, např. schází *u*-kmenová dativní koncovka m. *-ovi* (*k stáru X *k stárovi, pánu – pánovi*) nebo rovněž *u*-kmenová koncovka *-ove* v nom. pl. m. (*stáři X *stárove, páni – pánove*).

Od 15. stol. platí, že (s výjimkou posesivních adjektiv) základní formou adjektiva je forma deklinace složené. Jen některá adjektiva disponují vedle složených forem také formami jmennými, např. nč. měkká adjektiva jmenné formy nemají (*jarní – *járň, pěší – *píš, boží – *bóž*). Jmenné formy mají zpravidla neodvozená adjektiva: *bosý – bos*,

*mladý – mlád, zdravý – zdráv X kulatý – *kulat, měděný – *měděn, prdlavý – *prdlav.* Jmenné formy adjektiv se užívají jen v predikativní funkci, tj. ve funkci přísudku nebo doplňku: *Petr je zdravý – Petr je zdráv X Zdravý člověk nemocnému nevěří – *Zdráv člověk nemocnému nevěří.* Jmenné formy mají v nč. zpravidla příznak stylově vyšší dublety (na rozdíl od složených forem), výjimečně mohou sloužit k významovému odlišení: *Petr je hodný – Petr je hoden odměny.*

JMENNÉ SKLOŇOVÁNÍ ADJEKTIV (ADJEKTIVÁLIÍ)

Podobně jako v psl. lze za základní typy jmenné deklinace adjektiv (a adjektiválií) považovat:

- tvrdou deklinaci *o-* a *a-*kmenovou;
- měkkou deklinaci
 - a) *jo-* a *ja-*kmenovou,
 - b) *ijo-* a *ija-*kmenovou.

Kromě toho se lze ještě ve stč. setkat s následujícími relikty jmenných deklinací adjektiválií:

- podle *i*-kmenové deklinace se skloňovaly některé číslovky (*třie, tři, čtyře, čtyři, pět* a výše – srov. oddíl *I-kmeny a Číslovky*);
- v deklinaci participií *nt-*ového a *s-*ového se uchovávaly zbytky konsonantické deklinace (nom. pl. *-e*);
- v ustrnulých formách se zrcadlí některé formy *u*-kmenové deklinace: *bliz* (*o-blizu* ‚blízko‘), *cěl* (*z-cělu*), *mlád* (*za-mladu*).

Paradigmata těchto deklinací jsou ve stč. zpravidla neúplná, neboť na jejich místo pronikají formy složené.

a) *O*-kmeny a *a*-kmeny

1. Jednotlivá adjektiva typu *dobr, -a, -o*:

I když se jmenné tvary objevují u velké části adjektiv (*brzek, dobr, kypr, měkek, míl, silen, ščedr, tepel*), jak již bylo řečeno výše, ne všechna tvrdá adjektiva se ve stč. skloňují jmenně (zejména adj. derivovaná sufixem *-ský*). Doložené stč. formy jmenné tvrdé deklinace ilustruje následující tabulka:

	m.	n.	f.
sg.			
1.	<i>dobr-Ø</i>	<i>dobr-o</i>	<i>dobr-a</i>
2.	<i>dobr-a</i> (z <i>novu</i>)	shodné s m.	<i>dobr-y</i>
3.	<i>dobr-u</i>	shodné s m.	<i>dobř-ě</i>
4.	<i>dobr-Ø / dobr-a</i>	<i>dobr-o</i>	<i>dobr-u</i>
5.	<i>milostive</i> / shodné s nom.	shodné s nom.	shodné s nom.
6.	<i>dobř-ě</i> (v <i>novu</i>)	shodné s m.	<i>dobř-ě</i>
7.	–	–	–
du			
1.	<i>dobr-a</i>	<i>dobř-ě</i>	<i>dobř-ě</i>
4.	<i>dobr-a</i>	<i>dobř-ě</i>	<i>dobř-ě</i>
pl.			
1.	<i>dobř-i</i>	<i>dobr-a</i>	<i>dobr-y</i>
4.	<i>dobr-y</i>	<i>dobr-a</i>	<i>dobr-y</i>

V citované tabulce je uvedeno jako vzor adjektivum *dobr*, i když ve stč. není ve všech citovaných pádových formách doloženo. Ve vokativu m. se ojediněle objevuje podobně jako ve stsl. koncovka *-e*: *milostive bože, vyborne rytieřu*, zpravidla je však na jejím místě jako jinde u adjektiválií forma shodná s nominativem. V genitivu sg. se vedle koncovky *-a* užívá v adverbializovaných pádech koncovka *-u*, původem *u*-kmenová (*z novu*). Podobně se objevuje v lokálu sg. vedle formy *-ě* inovovaná forma dativu-lokálu s *-u*. Formy instrumentálu sg. nejsou prokazatelně doloženy, ojedinělé stč. doklady typu *s nevelikem nepokojem* lze podle Gebauera interpretovat jako formy instrumentálu-lokálu složené deklinace (tj. *s nevelikém* – totiž činí absentující značení kvantity ve stč. párátkách). Staré podoby instrumentálu se ve stč. zjevují jen ve formě adverbializovaných pádů (sg. *málem*, pl. *královsky*).

2. Individuálně posesivní adjektiva *otcův, matčin*

	m.	n.	f.
sg.			
1.	<i>otcův-Ø</i>	<i>otcov-o</i>	<i>otcov-a</i>
2.	<i>otcov-a</i>	shodné s m.	<i>otcov-y</i>
3.	<i>otcov-u</i>	shodné s m.	<i>otcov-ě</i>
4.	<i>otcův-Ø / otcov-a</i>	<i>otcov-o</i>	<i>otcov-u</i>
6.	<i>otcov-ě / otcov-u</i>	shodné s m.	<i>otcov-ě</i>
7.	<i>Davidov-em / otcov-ým</i>	shodné s m.	<i>otcov-ú</i>
du.			
1.	<i>otcov-a</i>	<i>otcov-ě</i>	<i>otcov-ě</i>
4.	<i>otcov-a</i>	<i>otcov-ě</i>	<i>otcov-ě</i>
pl.			
1.	<i>otcov-i</i>	<i>otcov-a</i>	<i>otcov-y</i>
2.		<i>králóv-Ø / otcov-ým</i>	
4.	<i>otcov-y</i>	<i>otcov-a</i>	<i>otcov-y</i>
7.		<i>Saulov-y / otcov-ými</i>	

Z tabulky je zřejmé, že podobně jako v případě ostatních adjektiv není řada jmenových pádových forem dochována. Jmenná deklinace je úplně zachována v sg. (i když v instrumentálu sg. se velmi rychle šíří koncovka složené deklinace *-ým*), kdežto v pl. a du. se objevuje zejména v nominativu a akuzativu (výjimečně se vyskytují formy gen. pl. *králóv* {pouze jedenkrát v Alexandreidě} a instr. pl. *Saulovy* {především u antroponym}). V ostatních pádech se vyskytují formy složené tvrdé deklinace.

Na rozdíl od ostatních adjektiv se však u adjektiv posesivních drží formy jmenové deklinace velmi dlouho, což je nejspíše zapříčiněno faktem, že individuálně posesivní adjektiva mají velmi blízko k substantivům, neboť referují k živým bytostem či zvířatům. Teprve v 16. stol. začínají pronikat formy složené deklinace i do zbývajících forem individuálně posesivních adjektiv, jak je patrné z českých dialektů: sg. m. gen. *bratrověho/bratrovýho*, dat. *bratrověmu/bratrovýmu*. Spisovná č. tyto formy nepřijala, neboť se její kodifikace zakládá na normě jazyka vysokého stylu (a tudíž ve své době již mírně archaizovaného) 2. pol. 16. století. Vývoj v českých dialektech však naznačuje svébytné postavení posesivních adjektiv v gramatickém systému češtiny: v jihozápadě české

nářeční skupině se totiž konstituovaly specifické nesklonné formy, zejména ustrnulá forma nominativu či akuzativu sg. n. *bratrovo* (*bratrovo kamarád, žena, auto*), event. v nejstarší vrstvě nářečního výzkumu ojedinele doložená ustrnulá forma ženského rodu *bratrova* (*bratrova kamarád, žena, dítě*) – na vznik tvaru *bratrovo* mohl mít vliv tvar nesklonné zájmeného posesiva *jeho* (vliv zájmených posesiv na adjektivní posesiva se projevuje i jinde: *Novákův* → *Novákůj* podle *můj*).

Staré formy se téměř bezvýtku zachovaly v deklinaci toponym vzniklých z posesiv typu *Milešov, Kojetín*. Tato adjektiva se substantivizovala a z pojmenování obce prostřednictvím osoby (*Milešův*, tj. ‚Milešovo‘) vzniklo prosté pojmenování obce. Následně se přehodnotila funkce původně posesivních sufixů *-ův / -in*, které se začaly používat jako pojmenování obce (*Havířov* ≠ ‚Havířův‘). Tato proměna funkce sufixů *-ův / -in* se zrcadlí ve změně kvantity: (název obce *Milešov* X posesivum *Milešův* > *Milešuov* > *Milešův*, název obce *Kojetín* X posesivum *Kojetin*). Specifický vývoj pádových forem původem posesivních lze vysledovat i jinde, např. *Pavlův* se hláskovým vývojem proměnil v *Pavlů*, z čehož se vytvořila nesklonná forma příjmení (poté, co *Pavlů* přestalo znamenat otcovské jméno, tj. ‚Pavlův syn‘).

K posesivní adjektivům původně také náležela rodinná jména *Novákovi*: šlo o nominativ pl. živ. m. Postupem času však tato adjektiva substantivizovala. V genitivu měla formu *Nováků* (ze starého jmenného genitivu pl. **Novakovъ* končícího na *jer* po zániku *jeru* vznikla forma *Novákův*, po zániku koncového *-v* *Novákův* > *Novákó*, následné diftongizaci *Novákó* > *Novákuo* a na ní navazující monoftongizaci se vytvořila novočeská podoba *Nováků* [*nováků*]). Dativ, lokál a instrumentál se sice tvořily podle složené deklinace (pl. dat. *Novákovým*, lok. *Novákových*, instr. *Novákovými*), ale s postupující substantivizací se ustanovily formy nové, jak ukazuje dativní podoba *Novákovům/Novákům*. Vedle toho se konstituovaly ustrnulé formy *Novákovic* (vzniklé z genitivu pl. *Novákovici*, kdysi substantiva utvořeného původně synovským sufixem *-c*, který se postupem času proměnil v sufix obyvatelský: *Vršovici* → *Vršovice*).

3. Zpodstatnělá jmenná adjektiva *teplo, Německo*

Některá zpodstatnělá adjektiva si zachovávají plné jmenné tvary: a) apelativa – maskulina *līb* ‚miláček‘, *leden, březem, duben...*, *bezden* ‚propast‘, neutra *parno, ráno, sucho, teplo*, b) propria – antroponyma: *Bláh, Mlád, Ščedr*, toponyma: *Polska/Polsko, Německo, Opočen/Opočno*. Tato adjektiva se postupem času změnila na substantiva, a tak si zachovala jmennou deklinaci.

4. Druhé číslovky derivované sufixem *-er* (*čtver, pater, šester...*)

	<i>m.</i>	<i>n.</i>	<i>f.</i>
sg.			
1.	<i>čtver-Ø</i>	<i>čtver-o</i>	<i>čtver-a</i>
2.	<i>čtver-a</i>	shodné s m.	<i>čtver-y</i>
3.	<i>čtver-u</i>	shodné s m.	<i>čtveř-ě</i>
4.	<i>čtver-Ø</i>	<i>čtver-o</i>	<i>čtver-u</i>
6.	<i>čtveř-ě / čtver-u</i>	shodné s m.	–
7.	<i>čtver-em</i>	shodné s m.	<i>čtver-ú</i>
pl.			
1.	<i>čtveř-i</i>	<i>čtver-a</i>	<i>čtver-y</i>
4.	<i>čtver-y</i>	<i>čtver-a</i>	<i>čtver-y</i>

Ostatní formy jsou ve stč. složené. Do nč. přešla tato deklinace až na nominativ sg. a pl. k deklinaci složené (jmenné formy si drží substantivizovaná podoba typu *devatero* {*řemesel*}). Jmenné tvary měly také neurčité formy typu *koliker, několiker, toliker* užívané ve spojení s neutrálními nebo plurálovými formami substantiv (*kniehy několikery, několikero spřežení*).

5. Tvrdá participia

Podle jmenné *o-* a *a-*kmenové deklinace se tvoří pádové formy tvrdých participií: a) *l-*ového *nesl, -a, -o* (tzv. minulého činného), b) *n-*ového a *t-*ového (tzv. minulého trpného): *nesen, -a, -o / bit, -a, -o*.

*L-*ové participium figuruje pouze jako jmenná část složených forem slovesných (préterita *nesl, -a, -o jsem*, kondicionálu *nesl... bych*, futura exacta *budu nesl...*, antepreterita *byl jsem / biech nesl...*), a tak se vyskytuje od stč. ve formách nominativu, které mají pouze podobu jmenné deklinace. Naproti tomu nemnohá deverbativní adjektiva odvozená *l-*ovým sufixem, která vyjadřují vlastnost plynoucí z vykonaného děje, se skloňují podle složené deklinace: *moklý, propadlý, zablúdilý, znalý*.

Podobným způsobem se skloňovaly pádové formy pasivního *n-*ového a *t-*ového participia, jestliže byly součástí opisného pasiva (ve stč. nepříliš obvyklého typu *súzěn jest*), přísudku jmenného se sponou anebo doplňku. Pakliže se tato participia adjektivizovala, měla formy složené (*učený, nadutý*). Vzhledem k tomu, že se tato participia mohla

vyskytovat v doplňku (*učíň mě spasenā; tomuť bude nelžě zbyti, vždyť mu jest pohnānu býti; nalezne je spaseny*), jsou ve stč. doložena v následujících jmenných formách:

	<i>m.</i>	<i>n.</i>	<i>f.</i>
sg.			
1.	<i>nesen-Ø</i>	<i>nesen-o</i>	<i>nesen-a</i>
2.	<i>nesen-a</i>	shodné s m.	<i>nesen-y</i>
3.	<i>nesen-u</i>	shodné s m.	–
4.	<i>nesen-a</i>	<i>nesen-o</i>	<i>nesen-u</i>
du.			
1.	<i>nesen-a</i>	<i>nesen-ě</i>	<i>nesen-ě</i>
pl.			
1.	<i>nesen-i</i>	<i>nesen-a</i>	<i>nesen-y</i>
4.	<i>nesen-y</i>	<i>nesen-a</i>	<i>nesen-y</i>

Ústup jmenné deklinace ve stč. napovídá porušování plurálové shody ve stč. památkách, zejména v těch případech, v nichž se na místo očekávané shodné plurálové formy objevuje forma singulárová: *Nedaj jim býti obmeškānu*.

V dialektech se prosadily složené formy také na místě pasivních participií (*byl pochválenej/pochválený, je rozbitej/rozbitý*), ustrnulá jmenná forma se zachovala v tzv. slovan-ském perfektu v českých dialektech v užším smyslu: *máme otevřeno/otevřino/otevřito*.

b) *Jo-* a *ja-*kmeny

Podle této deklinace tvořila jen některé pádové formy nemnohá měkká adjektiva (jak ukazuje následující tabulka): *lěň, lěně, lěně, líný, nic, nicě, nice*, skloněný, pokořený, zničený, *pozdň, pozdně, pozdně, přichož, *přichožě, *přichožě, přichoží*), *rúč, rúčě, rúče*, rychlý, *vlášč, *vlášče, *vlášče, zvláštní*. Podle měkkých jmenných vzorů se také původně skloňovaly formy individuálně posesivních adj. *pán, páně, páně* (,pánův, pánova, pánovo) či *komorníč* (,komorníkův), jejichž zbytky jsou patrné ve slovoformě kompozit typu *Kněž+most, Kněžě+ves*:

	m.	n.	f.
sg.			
1.	<i>pěš-Ø</i>	<i>pěš-e</i>	<i>pěš-ě</i>
2.	<i>pěš-ě</i>	shodné s m.	–
3.	<i>pěš-u</i>	–	<i>pěš-i</i>
du.			
1.	<i>pěš-ě</i>	–	–
pl.			
1.	<i>pěš-i</i>	–	<i>pěš-ě</i>
4.	–	<i>pěš-ě</i>	–

Nízký počet doložených pádových forem stč. jmenné deklinace měkkých adjektiv indikuje historický vývoj: tato deklinace velmi rychle ustoupila a na rozdíl od tvrdé deklinace adj., jejíž některé pádové formy se do nč. zachovaly, zanikla. V současné č. se vyskytují jen některé, z pozice mluvčího nč. neinterpretovatelné, reliktu měkké deklinace adjektiv: neshodné posesivum *Páně* (*Anděl/Slovo Páně*) a adverbium *z-vláště* (**z-vlášča*).

K této jmenné deklinaci měkkých adjektiv patřila také toponyma typu *Boleslav*, *Jaromír* (nč. *Jaroměř*), *Olomouc*, *Třebíč*, *Zderaz*. Původně šlo o individuální posesiva utvořená z antroponym: **Boleslav* + *jb* → **Boleslav'v* (tj. *Boleslavův* {hrad}), podobně **Třebek* + *jb* → **Třeběč*. Tato posesivní adjektiva se postupem času začala chápat jako substantiva. Zčásti zůstala měkká, ale změnila rod *ten Boleslav* → *ta Boleslav* (na rozdíl od moravských dialektů, v nichž zůstal jmenný rod zachován, např. *ten Kroměříž*, *ten Olomouc*). Po změně rodu se začala převážně skloňovat podle vzoru *píseň* (event. *ja*-kmenů). Toponyma končící na labiálu mohla přejít k *i*-kmenům (sg. nom. *Boleslav*, gen. *Boleslavi*, dat. *Boleslavi*). Jen výjimečně se zachoval mužský rod, jako např. u substantiva *Bezděz*, které se však začalo skloňovat podle tvrdé deklinace.

Tímto způsobem se tvořily také pádové formy 1. komparativu a superlativu (viz níže), 2. participií *nt-* a *s-*ového.

c) Stažené *ijo-* a *ija-*kmeny

Takto se v psl. skloňovala a) posesivní adjektiva typu *babí*, *boží*, *pastuší*, *holubí*, *ovčí*, *psí*..., b) číslovka řadová *třetí*, c) adjektiva *diví* a *velí*. Již v době předhistorické však *ijo-* a *ija-*kmenové formy ustoupily formám měkké deklinace složené (to bylo nepochybně umožněno pádovými podobami obsahujícími *-í-* anebo *-ie-* v obou deklinacích).

Naproti tomu adjektiva *velí* a *diví* se rozšířila o sufix, který umožnil jejich přechod k deklinaci tvrdé složené: *div-ok-ý*, *vel-ik-ý*.

SLOŽENÉ SKLOŇOVÁNÍ ADJEKTIV (ADJEKTIVÁLIÍ)

Jak již bylo řečeno výše, složená deklinace (dělicí se na tvrdý a měkký typ) byla v rámci ide. jazyků morfologickou inovací, která je známa jen z baltských a slovanských jazyků. Vznikla složením jmenné formy adjektiva a postponovaného tvaru ukazovacího zájmena (patrně exponentu kategorie determinovanosti). V psl. byla tato původní struktura pádových forem ještě zřetelná, jak ukazují pády citované v následující tabulce:

maskulinum			
	o-kmen	zájmenná forma	forma psl. složeného tvrdého adjektiva
sg.			
1.	*rab \bar{o}	*j \bar{b}	*dobr \bar{o} -j \bar{b}
2.	*raba	*jego	*dobra-jego
3.	*rabu	*jemu	*dobru-jemu
4.	*rab \bar{o}	*j \bar{b}	*dobr \bar{o} -j \bar{b}

Takový způsob ohýbání se vyznačuje projevy podobnými introflexi: svou vlastní formu mají oba komponenty složeného adjektiva. Nicméně již v psl. byly takové případy introflexe odstraňovány. Např. pády, v nichž by koncovka jmenné deklinace měla mít dvě slabiky, obsahovaly na jejím místě redukovanou formu - \bar{o} - (event. - \bar{y} -, které se vyvinulo sekundárně z tvrdého jeru v poloze napjaté), což demonstruje následující tabulka:

maskulinum			
	o-kmen	zájmeno	psl. forma adjektiva
sg.			
7.	*rab- $\bar{o}m\bar{o}$	*j- $\bar{i}m\bar{o}$	*dobr- \bar{o} -j- $\bar{i}m\bar{o}$ > *dobr- \bar{y} -j- $\bar{i}m\bar{o}$
pl.			
3.	*rab- $\bar{o}m\bar{o}$	*j- $\bar{i}m\bar{o}$	*dobr- \bar{o} -j- $\bar{i}m\bar{o}$ > *dobr- \bar{y} -j- $\bar{i}m\bar{o}$
6.	*rab- $\bar{e}ch\bar{o}$	*j- $\bar{i}ch\bar{o}$	*dobr- \bar{o} -j- $\bar{i}ch\bar{o}$ > *dobr- \bar{y} -j- $\bar{i}ch\bar{o}$